

Art-Sanat

Başvuru: 09.04.2023

Revizyon Talebi: 11.05.2023

Son Revizyon: 16.05.2023

Kabul: 14.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Bir Roma Kenti Olarak Aelia Capitolina/Kudüs

As A Roman City Aelia Capitolina/Jerusalem

Azize GELİR ÇELEBİ** , Nuran KARA PİLEHVARİAN***

Öz

Köklü bir geçmişe sahip olan Kudüs'ün Roma İmparatorluğu ile olan ilişkisi MÖ 63'te Roma lideri Pompey (Pompeius)'in Kudüs'ü alması ile gerçekleşmiştir. Böylece Kudüs'te yaklaşık yedi yüzyıl sürecek Roma hâkimiyeti başlamıştır. MÖ 37'de, Kral Herod döneminde kent ve Kral Süleyman'ın yaptırdığı mabet onarılmış, kentin imar planına bir amfiteyatro ve hipodrom eklenmiştir. Roma İmparatoru Hadrianus (MS 117-138), 135 yılında çıkan isyan neticesinde tahrip olan kenti yeniden yapılandırmış ve Aelia Capitolina'yı Hippodamos planına uygun tasarlatmıştır. Roma kent planlamasının en önemli özelliklerinden biri kuzey güney yönünde (Cardo Maximus) ve doğu batı yönünde (Decumanus Maximus) iki ana arter/yol aksına paralel olarak oluşturulan ve literatürde grid/hippodamic/ızgara/satranç tahtası olarak adlandırılan MÖ 5. yüzyılda Miletli Hippodamos'tan beri bilinen planıdır. Roma hâkimiyetine girdikten sonra Kudüs de diğer Roma kentleri gibi bu plan şemasına göre şekillenmiştir. Bu çalışma günümüzde de izleri okunabilen, Roma İmparatorluğu dönemi Kudüs'ünün (eski Kudüs-sur içi bölge) tarihî süreci ve kentin planının Roma dönemi yol dokusuna göre şekillenmesi konularına odaklanmıştır. Roma dönemi yol dokusunun görülebildiği en eski görsel kaynak olan Madaba Mozaik Haritası ve Haçlı Haritaları üzerinden okumalar yapılmıştır. Kudüs'ün günümüzdeki kent dokusunun bilinen en eski dönemi özgün kaynaklar ve dönem okumalarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kudüs, Roma Kent Planı, Aelia Capitolina, Cardo Maximus, Decumanus Maximus, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu

Abstract

The relationship between Jerusalem and the Roman Empire, which has a deep-rooted history, dates to It began in 63 BC. when the Roman leader Pompeius captured the city. Thus, the Roman domination of Jerusalem, which would last for about seven centuries, began. In 37 BC, during the reign of King Herod, the city, and the temple (built by King Solomon) were repaired, and an amphitheater and hippodrome were added to the city's zoning plan. The Roman Emperor Hadrianus (117-138 AD) restructured the city, which was destroyed because of the rebellion in 135 and had Aelia Capitolina designed following the Hippodamos plan. One of the most important features of Roman city planning is that it was created parallel to two main artery/road axes in the north-south (Cardo Maximus) and east-west (Decumanus Maximus) directions. This plan in the literature is called grid/ Hippodamian plan/chessboard, and it has been known since Hippodamos of Miletus in the 5th century BC. After coming under Roman domination, Jerusalem was shaped according to this plan like other Roman cities. The article focuses on the historical process of Jerusalem (old city- inner the wall) in the Roman Empire period and the shaping of the city plan according to the Roman period road texture, traces of which can still be read today. Readings

* Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programında Prof. Dr. Nuran Kara Pilehvarian danışmanlığında, Azize Gelir Çelebi tarafından hazırlanan "19. Yüzyılda Kudüs" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu Yazar: Azize Gelir Çelebi, (Doktora Öğrencisi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı, İstanbul, Türkiye. E-posta: gcazize@gmail.com ORCID: 0000-0002-6501-0969

*** Nuran Kara Pilehvarian, (Prof. Dr.), Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye. E-posta: pvarian@gmail.com ORCID: 0000-0002-0021-2076

Atf: Gelir Celebi, Azize., Kara Pilehvarian, Nuran. "Bir Roma Kenti Olarak Aelia Capitolina /Kudüs" *Art-Sanat*, 20(2023): 121–152. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1279854>

were made on the Madaba Mosaic Map and the Crusader Maps, the oldest visual source where the Roman period road texture can be seen. The oldest known period of today's urban texture of Jerusalem has been tried to be revealed with sources and period readings.

Keywords

Jerusalem, Rome City Plan, Aelia Capitolina, Cardo Maximus, Decumanus Maximus, Roman Empire, Byzantine Empire

Extended Summary

Jerusalem, which has a very long historical past, has hosted many civilizations. The first exodus of Jews to the city, which was founded by the Canaanites in 3000 BC, took place during the reign of Abraham (21.- 20. centuries BC). King David succeeded in taking Jerusalem (1000s BC) and made it the capital after he took it. During his reign, the Israelites settled down. During the reign of King David and his son, King Solomon, the Israelites, and Jerusalem enjoyed their most prosperous days. King Solomon, who ascended the throne after his father's death, had the temple that his father wished to be built on Mount Moriah outside the city walls.

With the capture of Jerusalem by the Roman leader Pompeius in 63 BC, Roman domination began, which would last for about seven centuries. During the reign of King Hirodes/Herod, appointed by Rome in 37 BC, the city and temple were repaired, and an amphitheater and a hippodrome were added to the city's zoning plan. Turning into a Roman colony with the construction of the Tenth Legion Camp (2nd century AD), Jerusalem has been reshaped in line with Roman soldiers and their beliefs since the 2nd century. As a result of the rebellion (AD 135) that broke out during the reign of Roman Emperor Hadrian (AD 117-138), the city was destroyed and restructured. In this new urban setting, a planned street network led to a greater density of settlements in the northwest. Temples built at this spot created an entirely new city center. Hadrian continued his plans to rebuild Jerusalem as a pagan Roman city. Hadrian gave his name to the city he founded after himself, just as Alexander the Great did centuries ago. Thus, the appearance of the city radically changed.

One of the most important features of Roman city planning is that it was created parallel to two main artery/road axes in the north-south (Cardo Maximus) and east-west (Decumanus Maximus) directions. In the literature: it is the plan called grid/hippodamos/chessboard. This plan has been known since Hippodamos of Miletus in the Hellenistic period. After coming under Roman domination, Jerusalem was shaped according to this plan like other Roman cities.

The city of Jerusalem is very vividly depicted on the Madaba mosaic map discovered in the late 19th century. The most striking detail on the Madaba Mosaic Map dated to the 6th century is the cardo maximus with colonnades on both sides. The first paving stones of Cardo were reached during the excavations carried out in 1976.

Today, the southern part of the Cardon, the colonnaded road can be partially seen. In addition, a part of the Eastern Cardo (Cardo Valensis) was unearthed in the following years.

The Madaba Map is very important in that it depicts the state of Jerusalem in the 6th century and shows the location of Cardo. Except for the Madaba Map, which shows that Jerusalem has a Roman road texture, the Crusader Period maps of Jerusalem are important data. Cardo Maximus and Decumanus Maximus can be seen clearly on the Crusader Maps depicting Jerusalem surrounded by circular fortifications. Two main streets; Cardo and Decumanus form a cross in the center of crusader maps. These streets, one in the north-south direction and the other in the east-west direction intersecting each other at right angles, are still the main roads of the city.

The two main streets, Cardo Maximus and Decumanus Maximus (today's names Suq Khan A-Zeit (Beit HaBad) St. and David St.), which are the distinguishing features of the Roman city plan, left their mark on the shaping of the city. The influence of Rome, which has an advanced architectural and urban planning experience, on Jerusalem, can be seen even today.

Jerusalem, which preserved its pagan identity for nearly two hundred years, turned its face in this direction when Constantinus adopted Christianity. Jerusalem is no longer a pagan Roman city and has become a Christian Roman city.

Constantinus had the Church of the Holy Sepulcher built on the place believed to be the tomb of Jesus according to Christian belief. Thus, the city of Jerusalem became an important center for the Christian world. The new focal point of the city has shifted to the area where the Church of the Holy Sepulcher is located. During the reign of Emperor Justinianus, reconstruction movements continued.

Jerusalem was transformed from a Pagan Roman city into a Christian city, with churches built between the 4th and 7th centuries. Between the 7th and 11th centuries, Jerusalem took on the appearance of a city where the Roman road network and parcelation, Christian and Islamic structures were seen together, together with the Islamic structures added to the Christian city.

The article focuses on the historical process of Jerusalem during the Roman Empire period and the shaping of the city plan according to the Roman period road texture, traces of which can still be read today. Readings were made on the Madaba Mosaic Map and the Crusader Maps, the oldest visual source where the Roman period road texture can be seen. The oldest known period of today's urban texture of Jerusalem has been tried to be revealed with original sources and period readings.

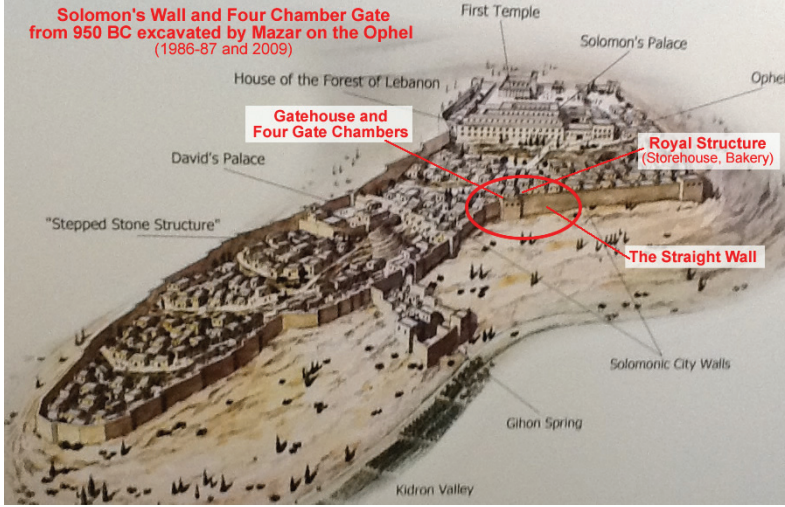
Giriş

Kudüs, Suriye, Mısır, Akdeniz ve Ölü Deniz arasında yer almaktadır. Kutsal toprakların tarih öncesi dönemleriyle ilgili bilgiler kentin kuzeyinde yer alan Eriha bölgesinden edinilmektedir. Bölgede yapılan kazılar sonucunda, geçmişi MÖ 10 bin civarına dayanan yerleşimlere ulaşılmıştır. Bu dönemde Taş Devri avcılığı göçebe yaşam alışkanlıklarını terk ederek çiftçilik yapmaya ve hayvanları evcilleştirmeye başlamıştır. Neolitik Çağ'a gelindiğinde tarımla uğraşan köyler bölgeye yayılmıştır. MÖ 3000'e gelindiğinde, kıyı ovaları oldukça tek tip bir kültürün yükselişine tanık olmuştur. Bu kültürün muhtemelen bir dizi şehir devleti gibi örgütlenen Kenanlılar olduğu düşünülmektedir¹. Arap-Sami kabilesi olan Kenanlılar, günümüz Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i oluşturan Akdeniz'in doğusundaki topraklara yerleşmiştir. Kenanlı bir alt grup olan Yebusiler, bugün Kudüs'ün bulunduğu yerde Yebus'u (MÖ 2000'ler) kurmuşlardır. Kentin etrafını 30 kule ve 7 kapısı bulunan surla çevirmişlerdir².

G. 1: Yebusiler Döneminde (MÖ 2000-1000) Kudüs'ü gösteren model çalışması. (<https://www.generationword.com/jerusalem101/19-city-of-david.html>)

- 1 Dorling Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land* (Londra: A Penguin Company, 2000), 41.
- 2 Mahdi Abdul Hadi, "A History of Jerusalem", *Jerusalem Reader: From Occupation to City of Peace*, ed. Ali Kazak (Filistin: PASSIA, 2019), 12-24.

G. 2: Hz. Süleyman döneminde Kudüs

(<https://www.generationword.com/jerusalem101/22-solomon-walls.html>)

MÖ 1200 yıllarında söz konusu bölgede yeni topluluklar tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri daha sonradan yaşadıkları bölgeye adlarını verecek olan Filistinlilerdir. İkinci Hint-Avrupa göçü sırasında karadan ve denizden Suriye'ye gelmişler ancak Firavun III. Ramses tarafından püskürtülmüşlerdir. Fakat bu olay Filistinlilerin Gazze Şeridi boyunca yerleşmelerini engelleyememiştir. Filistinliler doğuya doğru yayılmaya başlayınca, aynı tarihlerde Şeria Irmağının doğusundan bölgeye gelen İsrailoğullarının mukavemeti ile karşılaşmışlardır³.

İsrailoğullarının Kenan bölgesine gelmesi Yeşu önderliğinde olmuştur (MÖ 1200'ler). Yeşu, Kenan topraklarını fethettikten sonra, toprağı İsrailoğulları kabileleri arasında bölmüştür⁴. Kenanlıların elinde olan Kudüs'ü almayı kabilelerin desteklediğı Hz. Davud⁵ başarmıştır. Kudüs'ü başkent ilan etmiş ve yeniden imarına girişmiştir. Böylece, Yahudi tarihinde 400 yıl sürecek olan monarşik bir dönem başlamıştır⁶. Kudüs'ü dinî bir merkez hâline getirmek isteyen Hz. Davud, Ahit Sandığı'nı⁷ Kudüs'e getirerek sarayına yakın bir yere koydurtmuştur⁸. Böylelikle Kudüs, sadece monarşinin merkezi olmakla kalmayıp, İsrailoğullarının kutsal merkezi de olmaya başlamış-

3 Muammer Gül, "XI.- XIII. Yüzyıllarda Kudüs" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi,1997), 24.

4 Bruno Beccio, *Encyclopedia of World Religions* (New Jersey: Foreign media group, 2006), 50.

5 *Kur'an ve Tanah/Tanak* Hz. Davud'u peygamber olarak konumlandırır. *İncil*'de ise, *Eski Ahit*'de yer alan önemli bir din büyüğü olarak ifade edilir.

6 Nurgül Akçin, "Herod Krallığı ve Kudüs (MÖ 37-4)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 7.

7 On Emir'in yazılı bulunduğu levhaların muhafaza edildiğı sandık. (Bkz. Abdurrahman Küçük, "Ahid Sandığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 535.)

8 Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 323-327.

tır⁹. Hz. Davud'un kurduğu Kudüs kentinin çok küçük olduğu, yaklaşık 60 dekarlık bir alanı kapladığı ve kalenin çevresiyle birlikte en fazla 1200 kişiyi barındırabilecek büyüklükte olduğu nakledilmektedir¹⁰. Hz. Süleyman zamanında ise ülkenin sınırları Fırat Nehri'nden Mısır'a kadar uzanmaktaydı¹¹.

Hz. Süleyman, babası Hz. Davud'un yaptırmayı arzu ettiği tapınağı, saltanatının dördüncü yılında inşa ettirmeye başlamıştır (MÖ 974). Tapınağın yapılması yedi yıldan biraz daha fazla sürmüştür¹². Kudüs kentinin günümüze ulaşan en eski parçası olan tapınak alanı kentin o dönemdeki merkezi kabul edilir. Süleyman'ın vefatından sonra (MÖ 931) krallığı ikiye bölünmüştür. Kuzeyde İsrail, güneyde ise Yehuda Krallığı kurulmuştur. Kudüs, güneydeki Yehuda Krallığı'nın merkezi olmuştur. Kral II. Sargon idaresindeki Asurlular MÖ 720 civarında kuzeydeki İsrail Krallığı'nı ele geçirmiştir. MÖ 586'da Babil Kralı Nebukadnezar/Nabukodonosor Süleyman Tapınağı'nı da yıkarak güney krallığını ele geçirmiştir. Kudüs bir Babil kolonisi hâline geldiğinde nüfusun çoğu Asur ve Babil'e sürülmüştür. Babil Krallığı MÖ 538'de Persler tarafından yıkılmıştır¹³. Sürgünden yaklaşık elli yıl sonra, Pers İmparatoru Kores/Kuruş (Koros/Kirus/Cyrus)'in izlediği hoşgörü politikasından İsrailoğulları da istifade etmiştir¹⁴. Pers hükümdarı, Yahudilerin tekrar geri dönmeleri ve yıkılan tapınaklarının yerine yenisini inşa etmeleri için izin vermiştir¹⁵. Yahudiler bu izinden sonra MÖ 536 yılında Zerubabel/Zorobabel'in önderliğinde Kutsal Tapınağı yeniden inşa etmeye başlamıştır. MÖ 516'da inşası tamamlanan Tapınak, Kudüs dışında yaşayanların tekrar buraya dönmelerinde önemli bir etki yaratmış ve Yahudi tarihinde bu süreç "İkinci Tapınak Dönemi" olarak adlandırılmıştır¹⁶. İkinci Tapınak birincisine göre çok daha sade ve az donanımlı olmasına rağmen, Yahudiler nezdinde birincisinden çok daha etkileyici bulunmuştur. Çünkü Tapınak, Kudüs kentinin harabelikleri arasında inşa edildiği için, diğer yapıların arasında muhteşem bir görüntü oluşturmuştur.

1. Helenistik Dönem

Makedonyalı Büyük İskender'in Kudüs'ü hâkimiyeti altına aldığı zamana kadar geçen yüz yıllık süreç için çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Pers yönetimi çok hızlı güç kazandığı gibi çok hızlı da güç kaybetmiştir. Bu sırada kuzeyde güç kazanarak ilerleyen Makedonlar, Büyük İskender liderliğinde Perslere karşı batıdan doğuya doğ-

9 Gül, "XI- XIII. Yüzyıllarda Kudüs", 26, 27.

10 Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi* (İstanbul, Pegasus Yayınları 2016), 25.

11 Ömer Faruk Harman, "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 56-60.

12 E. Raymond Capt, *King Solomon's Temple* (ABD: The Archaeological Institute of America, 1979), 15.

13 Hadi, "A History of Jerusalem", 12-24.

14 Akçin, "Herod Krallığı ve Kudüs (MÖ 37-4)", 10,11.

15 Hadi, "A History of Jerusalem", 12-24.

16 Muhittin Çeken, "VII. Yüzyılda Bizans-Sasani Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: Kudüs", *Yeni Fikir Dergisi* 11(22), (2018), 57.

ru ilerleyerek Kudüs'ü hâkimiyetleri altına almışlardır (MÖ 332)¹⁷. Böylece Kudüs'te Helenistik dönem başlamıştır. Bu süreç diğer coğrafyalarda olduğu gibi İskender'in MÖ 323'te ani ölümünden sonra da devam etmiş¹⁸, hâkimiyeti altında olan bölgeler İskender'in komutanları arasında paylaştırılmıştır. Kudüs'ü önce Ptolemaioslar, MÖ 198'den sonra da Seleukoslar yönetmiştir. MÖ 168'de ise IV. Antiochus Epiphanes (Antiochos Epifanis)'in Mabede Yunan tanrılarının heykellerini koydurtması sonucu Makkabiler başkaldırmışlardır. Mabetin Yunan ilahlarının heykellerinden temizlenmesinden sonra, Makkabiler bir asırlık süre (MÖ 63'e kadar) Kudüs'e hâkim olarak Haşmoniler denen yönetimi kurmuşlardır¹⁹.

G. 3: Kudüs'teki İkinci Tapınak. (MÖ 70'te Romalılar tarafından tahrip edilinceye kadar) (<https://www.worldhistory.org/image/3625/second-temple-model/>)

MÖ 63 Eylül ayında Roma lideri Pompey (MÖ 89-48), Kudüs'ü ele geçirdi. Böylece Kudüs'ün Roma ile sürecek olan 700 yıllık ilişkisi de başlamış oldu. Pompey'in Kudüs'ü alması Roma'nın Yahudileri kontrol altında tutma isteğinin başlangıcıydı ve bu süreç iki yüz yıl sonra Yahudilerin Kudüs'ten atılması ile son buldu. Sonraki iki yüzyıl Kudüs, Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bir Roma kolonisiydi ve bu dönemde Yahudilik yasaklanmıştı. Son üç yüzyılında ise, 324'ten 638'e kadar, Kudüs'te Hıristiyanlığın yükselişi dönemi başladı²⁰.

2. Roma Dönemi

MÖ 37 yılına gelindiğinde Romalılar tarafından atanan Kral Büyük Herod/Hirodes (MÖ 37-34), ciddi ölçüde tahrip olan kenti yenilemek ve büyütmek için harekete geçmiş ve yıkılmaya yüz tutan tapınağı yenilemiştir. Bu yapı, Yahudi geleneğinde

17 Akçin, "Herod Krallığı ve Kudüs (MÖ 37-4)", 11.

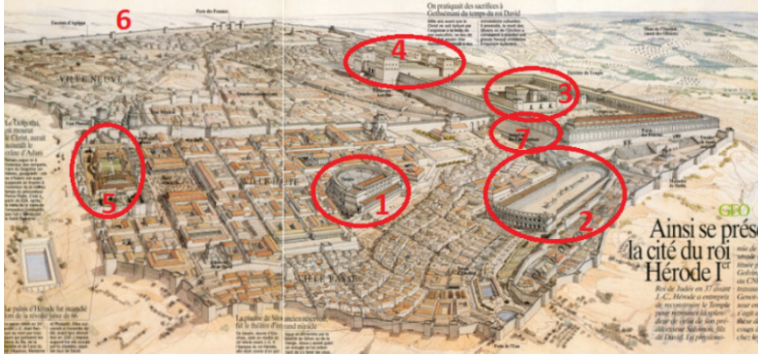
18 Daniel Slivka, *Hermeneutics In The Ancient Greek And Hellenistic Culture*, çev. Katarina Valčová and Martina Slivková, (Ljubljana: KUD Apokalipsa, 2019), 111.

19 Fuat Aydın, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", *EskiYeni* 37 (2018), 113, 114.

20 John Wilkinson, "Jerusalem Under Rome and Byzantium 63BC-637AD", *Jerusalem in History*, ed. Kamil Jamil Asali (New York: Olive Branch Yayınları, 1990), 75-104

ve bilimsel literatürde²¹ Zerubbabel'in Hz. Süleyman'ın yıkılan Tapınağı'nın yerine yenisinin yapılmasına öncülük ettiği ve 500 yıl ayakta kalan Romalı Pompey'in saldırısında tahrip edilen ikinci mabettir. Ortodoks Yahudilere göre üçüncü Tapınak ancak Mesih geldiğinde ve Tanrı emrettiğinde inşa edilecektir. Bu sebepten Herod'un yenilediği Tapınak, İkinci Tapınak olarak kabul edilmiştir²².

Kudüs, Herod denetiminde yenilenirken tıpkı diğer Roma kenti gibi en güncel kent planlama teknikleri kullanılarak tasarlanmıştır. Anıtsal binalar ve kamu binaları yenilenmiştir. Herod'un mimarları dar, eğimli doğal bir çıkıntıyı büyük dikdörtgen bir platforma dönüştürerek Tapınak çevresini büyük ölçüde genişletmişlerdir²³. Ayrıca Herod, "Antonia" olarak bilinen kaleyi yeniden inşa ettirmiş ve kentin batısına bir saray yaptırmıştır. Yahudilere yabancı olsa da Kudüs'ün imar planına bir tiyatro ve hipodrom da eklenmiştir²⁴. Bu durumda Kudüs'ün kutsal Yahudi kenti niteliğine Roma yapıları eklenmiştir.

G. 4: Herod Dönemi Kudüs (MÖ 37- J.C. Golvin)- (<http://bindusara.free.fr/web/geo2/israel-jerusalem-sous-herode-1,2,3.jpg>) 1.Tiyatro, 2. Hipodrom, 3. Herod'un yaptırdığı tapınak, 4. Antonia Kalesi, 5. Herod'un sarayı, 6. Herod Agrippa döneminde eklenen surlar, 7. Günümüzdeki Batı (Ağlama)Duvarı

Herod öldüğünde kenti kısmen ya da tamamen kuşatan iki sur duvarı bulunmaktaydı. Üçüncü sur duvarının inşasına ise MS 42-43'te Herod/Hirodes Agrippa (MS 41-44) zamanında başlanmıştır²⁵. MS 66-70 yılları arasında Kudüs'te bulunan Yahudi Zealotlar (Fanatikler)'in Roma'ya karşı ayaklanmaları sebebiyle dönemin İmparatoru Nero tarafından isyanın bastırılması için bölgeye askerî bir kuvvet gönderilmiştir. Gönderilen bu askerî kuvvette komutan Titus da yer almıştır²⁶. MS 70 yılına gelin-

21 David Jacobson, "The Jerusalem Temple of Herod the Great", *The World of the Herods 1*, ed. Nikos Kokkinos (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007), 145-176.

22 Simon Goldhill, *The Temple of Jerusalem* (ABD: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2005), 59.

23 Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: the Clash of Ancient Civilizations* (İngiltere: Penguin, 2007), 34.

24 Wilkinson, "Jerusalem Under Rome and Byzantium 63BC-637AD", 75-104.

25 Harman, "Kudüs", 323-327.

26 Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies, Ortadoğu*

diğinde Kudüs bu defa Romalı kumandan Titus tarafından kuşatılmış, mabet ve neredeyse bütün kent yakılmıştır. Mabedin batı duvarından kalan bir bölüm ile üç kule hariç bütün duvarları yıkılmıştır²⁷.

Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine geçmeden önce Kudüs'te planlı bir sokak ağı bulunmadığı bilinmektedir. Bir aşiret yahut kabilenin üyeleri, su kaynağına yakın bir yerde toplanıp evlerini yapmışlardır. Konakladıkları yerin çevresine de koruyucu bir duvar çevirmişlerdir. Sokaklar sadece evler arasında bağlantı sağlayan ve çok dar olan bir yapıya sahipti. Kudüs'te Roma üslubuna uygun kent planlaması Herod Dönemi'nde başlamış (MÖ 37), Titus kuşatması ve tahribatından sonra (MS 70) kent yeniden yapılırken daha görünür hâle gelmiştir. Bu sırada 10. Roma lejyonunun Kudüs'te yapılandırılması ve kalıcı bir üs hâline getirilmesiyle Kudüs tam bir Roma kenti görünümüne bürünmüştür²⁸.

Kudüs kentinin bir Roma kolonisine dönüşmesi bazı Yahudileri rahatsız etmiştir. 132-136 yılları arasında Yahudiler, Şimon Bar Kokhba (Bir Yıldızın Oğlu olarak adlandırılır) önderliğinde Roma yönetimine karşı ayaklanmışlardır. İsyanın bastırılması Roma ordusu için zor olmuş, birçok Yahudi öldürülmüş ya da köleleştirilmiştir. Hayatta kalanların Kudüs ve çevresindeki bölgede yaşamaları yasaklanmış, bazı temel Yahudi dinî uygulamalarına da yasaklar getirilmiştir²⁹. Bar Kokhba'nın yenilgisinden 312'de ilk Hristiyan İmparator I. Konstantin (Constantinus)'in iktidara gelişi arasındaki yüz yetmiş beş yıl boyunca Yahudiler, bir Yahudi devleti olmadan yaşamışlardır³⁰.

3. Aelia Capitolina

Bar-Kokhba İsyanı'nı bastırdıktan sonra (MS 135) Hadrianus, Kudüs'ü pagan bir Roma kenti olarak yeniden inşa etme planlarına devam etmiştir. Tam adı Publius Aelius Traianus Hadrianus olan imparator, yüzyıllar önce Büyük İskender'in kurduğu örneği izlemiş ve yeniden kurulan kente kendi adını vermiştir³¹. Kudüs'ün tekrar kurulduğu yer "Colonia Aelia Capitolina" olarak adlandırılmış ve kentin dış görünüşü radikal bir biçimde değişmiştir³².

Özel Sayısı 126 (2010), 190-191.

27 Harman, "Kudüs", 323-327.

28 Burger Johan A., "The Madaba Map and the Courses of Jerusalem's Main North-South Streets-A Historical Geographical View", *Old Testament Essays* 6 (1993), 34-35.

29 Boaz Zissu ve Hanan Eshel, "Religious Aspects of the Bar Kokhba Revolt: The Founding of Aelia Capitolina on the Ruins of Jerusalem", *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome* (Hollanda: Brill, 2016), 387-405.

30 Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, 475.

31 Jodi Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest* (İngiltere: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2012), 271.

32 Klaus Bieberstein, "Aelia Capitolina", *Jerusalem Before Islam*, ed. Zeidan Kafafi ve Robert Schick (İngiltere: Bar International Series 1699, 2007), 134-168.

Romalılar bir kent kurarken belirli bir planı izlemişlerdir. Topograflar tarafından basit bir alet vasıtasıyla birbirini dik açı (90°) ile kesen iki geniş cadde çizilmekte, başlangıç noktası olarak bu kavşaktan dikdörtgen planlı arsalar işaretlenmekte ve belli aralıklarla caddeler için yer ayrılmaktadır. Kentin merkezinde ise kamusal yapılar bulunmaktaydı³³. İmparator Hadrianus çıkan isyandan sonra (MS 135) pek çok Roma kolonisi gibi, Aelia Capitolina'yı Hippodamos ızgara planına uygun tasarlatmıştır³⁴.

Sokaklar kentte fiziksel sürekliliği oluşturarak sistemin bütünlüğünü sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kamusal etkinliklerin çerçevesini de oluşturmaktadır. Roma kentlerindeki ana caddelerin yerleşimi, belli ortak prensipleri sergilemektedir. Yeni Roma kolonileri de hep bu ilkelere göre kurulmuştur. Bu sayede Roma kentine dönüştürülen mevcut yerlerdeki yerleşim düzeni, Roma standartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Askeri kampların düzeninden esinlenen yerleşimler, içinde ızgara planlı bir sokak ağının kurulduğu duvarlarla çevrilmiştir. Bu ağın merkezi, birbirini kesen iki ana caddeden oluşmaktaydı. Bu caddelerden kuzey-güney yönüne Cardo Maximus (G. 5/6), doğu-batı yönüne Decumanus Maximus (G. 5/) adı verilmiştir³⁵. Bu yeni kent kurgusunda, önceki kent duvarları artık önemli değildi. Yeni planlanmış bir sokak ağı, kuzeybatıda daha büyük bir yerleşim yoğunluğuna yol açmıştır. Bu noktada inşa edilen tapınaklar tamamen yeni bir kent merkezi yaratmıştır³⁶. Hz. Süleyman'ın, daha sonra da Kral Herod'un inşa ettirdiği mabedlerin yerine Jüpiter Capitalina'ya (G. 5/1) ithaf edilen bir tapınak yapılmıştır. Daha sonra Kutsal Kabir Kilisesi'nin (Merkad-ı İsa Kilisesi/Kamame Kilisesi/The Holy Sepulchre) inşa edileceği alana da Venüs/Afrodit Mabedi (G. 5/2) inşa edilmiştir³⁷.

33 Ceren Altunbeğ Turgut, "Roma Dönemi Şehircilik Anlayışı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 17 (26), (2019), 277.

34 Burger, "The Madaba Map and The Courses of Jerusalem's Main North-South Streets -A Historical Geographical View", 35.

35 Esra Şahin Burat, "Layered Horizons of the City: The Case of Soli Pompeiopolis" *Architecture, Archaeology and Contemporary City Planning-Multi-Layered Settlements*, ed. Sinan Burat, Giorgio Verdiani, Per Cornell (Mersin: Proceedings Index Workshop Presentation, 2019), 113-120.

36 Bieberstein, "Aelia Capitolina", 134-168.

37 Harman, "Kudüs", 323-327.

G. 5: Hadrianus Dönemi Aelia Capitolina (<https://www.jesusneverexisted.com/aelia.htm>) 1) Jüpiter Capitalina'ya adanan tapınak, 2) Venüs/Afrodit'e adanan tapınak, 3) Kuzey Forumu, 4) Güney Forumu, 5) 10. Roma Lejyonu, 6) Cardo Maximus, 7) Decumanus Maximus, 8) Bethesda Havuzu, 9) Siloam Havuzu, 10) Tiyatro, 11) Hipodrom, 12) Hadrianus/Şam Kapısı ve Hadrianus Forumu.

Aelia Capitolina orta büyüklükte bir Roma kolonisiydi ve sınırlarını belirleyen bağımsız kentin kapıları vardı. Yeni Roma kenti olan Kudüs, sütunlu caddeler, meydanlar ve zafer takları ile karakterize edilmiştir. Kentin manzarasını, Pagan tapınakları ve kutsal alanların yanı sıra sivil kamu binaları ve hamamlar süslemiştir. Aelia Capitolina'nın su kaynağı, Roma döneminde de kullanılmaya devam eden İkinci Tapınak dönemine ait havuzlara (Bethesda ve Siloam Havuzları (G. 5/8, G. 5/9) ve su kemerlerine dayanmaktaydı. Mezarlıklar ise kentin dışındaydı. Hadrianus'un harabeler üzerine inşa ettirdiği bu kent, onuncu lejyon kampının (G. 5/5) kuzeyine ve doğusuna inşa edilmiştir. Kentin ana caddeleri bu lejyonun kuzey kapısına çıkmaktaydı. Kentin buluşma yeri olan bu nokta, muhtemelen kentte her yöne giden yolların da başlangıcıdır³⁸.

Hadrianus, Aelia Capitolina'da biri Tapınak Dağı'nın kuzeyinde ve diğeri kentin batı tarafında olmak üzere iki forum kurmuştur. Her ikisi de tapınaklar ve halka açık anıtlarla çevrili geniş, açık, taş döşeli alanlardı. Kuzey forumu (G. 5/3), MS 70'ten önce Herod'un Antonia kalesinin işgal ettiği bölgede bulunmaktaydı. Bugün bu bölge, kuzey yönünde Via Dolorosa tarafından ikiye bölünmüştür. Hadrianus'un ikinci forumu (G. 5/4), kentin batı yakasında, bugün Kutsal Kabir Kilisesi'nin bulunduğu bölgedeydi³⁹.

38 Shlomit Weksler-Bdolah, "Aelia Capitolina: The Roman Colony and Its Periphery", *Judaea/Palaestina and Arabia: Cities and Hinterlands in Roman and Byzantine Times: Panel 8.6*, 81-93.

39 "Bethesda Havuzları", Danny the Digger, erişim 25 Şubat 2023, <https://dannythedigger.com/bethesda/>

Hadrianus'un yaptırdığı Kuzey formunun kuzeydoğu ve güneydoğusunda iki adet havuz bulunmaktadır. Bu iki havuzdan kuzeyde olanı “Asklepion/Bethesda Havuzu⁴⁰”dur (G. 5/8). Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bulunan kalıntıların en eskisi MÖ 2. yüzyılın başlarına, en sonuncusu ise MS 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴¹. En eski tarihli olan Tapınak zamanından kalma bir pagan şifalı havuzu, Hadrianus zamanından kalma Serapis⁴² tapınağı ve kilise bulunmaktadır⁴³. Bethesda Havuzu iki ayrı havuzdan oluşmaktadır. Arkeolojik kazılar neticesinde aralarında bariyer duvar bulunan iki ayrı havuz gün yüzüne çıkarılmıştır (G. 6)⁴⁴. Bethesda Havuzları'nın tahmini boyutları (iki havuzun) 50-60 metre genişliğinde, 95 metre uzunluğunda ve 15 metre derinliğindedir. Havuzların alt kısımları kayaya oyulmuş olup üst kısımları kesme taştan yapılmıştır⁴⁵ (G. 7). MS 5. yüzyıldan kalan kalıntılar ise bir Bizans kilisesine aittir. Söz konusu kilise 45 metre uzunluğunda olup Bizans İmparatoriçesi Aelia Eudocia Augusta tarafından yaptırılarak Hz. Meryem'e adanmıştır. 7. yüzyılda Persler tarafından yıkıldıktan sonra 12. yüzyılda Haçlılar tarafından Bethesda havuzu yakınına başka bir kilise yapılmıştır. Bu kilise günümüzde de varlığını sürdüren St. Anne⁴⁶ Kilisesi'dir⁴⁷.

40 Asklepion adını Antik Yunanistan'da tıp tanrısı Asklepios'tan almıştır (Antik Dönemde Tıp, Tıp Dünyası, erişim 11 Haziran 2023, <https://www.tipdunyasi.dr.tr/2021/01/antik-donemde-tip/>). Bethesda ise Aramice, “merhamet evi” anlamına gelmektedir. (“Bethesda,” *Encyclopedia*, erişim 11 Haziran 2023, <https://www.encyclopedia.com/places/united-states-and-canada/us-political-geography/bethesda>.)

41 “Kudüs'te Mary'nin ailesine adanmış eşsiz bir site,” PolskiFr, erişim 25 Şubat 2023, <https://polskifr.fr/duchowa-strona/a-unique-site-in-jerusalem-dedicated-to-marys-parents/>

42 Serapis: Güneş Tanrısı. Boğa tanrı Apis'in Osiris kültüyle ilişkilendirilmesi sonucu Memfis'de ortaya çıkmış, başlangıçta Osorapis adıyla anılmıştır (“Serapis,” Arkeolojik Haber, erişim 14 Mayıs 2023, <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-serapis-10004/>). Osarapis (Serapis) adı verilen bu tanrı, ölümsüzlüğü sağlayan koruyucu ve hekim tanrı Zeus gibi tanımlanmaktadır. Bk. Ayhan Girgin, “Sinop 2015 Yılı İnceodayı Mahallesi Kazılarında Ele Geçen Roma Dönemi Definesi” (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019), s. 35. Osarapis Mısır'dan sonra Ege denizi kıyılarına ve sonra da Yunanistan'a geçmiş ve buralarda da kendisine tapınılmıştır. Tanrılarda ve kültürlerde birtakım değişiklikler ve karışımlar meydana gelmiştir. Bk. Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş)* (İzmir: Saray Yayınları, 2011). Bergama'da bulunan ve Kızıl Avlu olarak da bilinen tapınağın, MS 2. yüzyılda Hadrianus döneminde yapıldığı ve Mısır tanrıları Serapis ve İsis'e ithaf edildiği düşünülmektedir (“Kızıl Avlu (Serapeion) (Bergama),” İzmir.ktb, erişim 16 Mayıs 2023, <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210601/kizil-avlu-serapeion-bergama.html>). Bir dönem Kudüs'ün yönetimini ele geçiren Ptolemaios hanedanı, Serapis kültürünü resmi din olarak seçip yayılması için çaba göstermiştir. Yeni Ahit'te bahsedildiği üzere bu havuz Pagan Romalılar tarafından iyileştirici güçleri ile ünlenmiştir. Bu iyileştirici etkisine Hz. İsa döneminde de inanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. *Yuhanna İncil'*nde aktarılan Hz. İsa'nın felçli bir hastayı iyileştirdiği yerin bu havuz olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca kör bir adamı da Siloam Havuzunda iyileştirdiğine inanılır. (“Bethesda Havuzları.”)

43 “Alışılmışın Dışında: St. Anne Kilisesi,” JPost, erişim 25 Şubat 2023, <https://www.jpost.com/travel/jerusalem/off-the-beaten-track-the-church-of-st-anne>

44 Shimon Gibson, “The Excavations at the Bethesda Pool in Jerusalem,” *Palestine Exploration Quarterly*, 142, (2010), 22.

45 Shlomit Weksler-Bdolah, “Water Supply: Cisterns, Pools and Aqueducts,” *Aelia Capitolina-Jerusalem in the Roman Period: In Light of Archaeological Research* (Hollanda: Brill, 2019), 148.

46 St. Anne: Hanne veya Anne, Hz. Meryem'in annesidir ve kilise St. Anne'e adanmıştır. (“Kudüs'teki St. Anne Kilisesi'nin Hac Yerine Bakış,” FFHL, erişim 11 Haziran 2023, <https://ffhl.org/franciscan-holy-land-spotlight-on-the-church-of-st-anne-pilgrimage-site-in-jerusalem/>)

47 “Kudüs'te Mary'nin ailesine adanmış eşsiz bir site,” PolskiFr, erişim 25 Şubat 2023, <https://polskifr.fr/duchowa-strona/a-unique-site-in-jerusalem-dedicated-to-marys-parents/>

G. 6: St. Anne Kilisesinin yanında bulunan Bethesda Havuzu Kalıntıları (<https://www.goodnews.ie/churchofstanne.shtml>)

G. 7: Bethesda Havuzu Rekonstrüksiyonu (https://madainproject.com/pool_of_bethesda)

Bugün Batı Duvarı Meydanı (The Western Wall Plaza) olarak adlandırılan alanın altında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ise (G. 8) Birinci Tapınak zamanından (MÖ 10. yüzyıl-MÖ 586) İkinci Tapınak zamanına kadar ışık tutan arkeolojik buluntulara ulaşılmıştır. Batı Duvarı'nın meydana görünür uzunluğu 60 metreyken, zemin seviyesinin altında, İkinci Tapınağın dış istinat duvarı olan Batı Duvarı'nın gerçekte toplam uzunluğunun 488 metre olduğu tespit edilmiştir (G. 9). Bu bölgedeki taşların MÖ 37'den MÖ 4'e kadar 32 yıl hüküm süren Kral Herod'un zamanından kalma olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Batı Duvarı'nın yeniden keşfedilen taşlarından pek

de uzak olmayan, yaklaşık iki yüz kişilik alana sahip küçük bir Roma tiyatrosunun kalıntılarına da ulaşılmıştır (G. 10)⁴⁸.

G. 8: Batı Duvarı Meydanı kazı alanı (<https://www.bibleplaces.com/blog/2011/12/western-wall-plaza-excavation-results/>)

G. 9: Batı Duvarı Tünelleri (<https://www.planetware.com/jerusalem/jewish-quarter-isr-jr-jjq.htm>)

48 “Batı Duvarı’ndaki son arkeolojik keşifler - Yüzeyin altında neler gizleniyor?”, JPost, erişim 27 Şubat 2023, https://www.jpost.com/western_wall/article-724752

G. 10: Roma Tiyatrosunun Kalıntıları (https://www.jpost.com/western_wall/article-724752)

2017 tarihli bir röportajda (Jewish News) kazıda bulunan arkeologların başlangıçta, İkinci Tapınak döneminde, Tapınak Dağı'na giden bir köprüyü destekleyen devasa bir taş yapı olan Wilson Kemerini tarihlendirmeye çalışırken, tesadüfi olarak tiyatro kalıntlarına ulaştıkları aktarılmaktadır (G. 11). Arkeologlar ilk olarak yapıyı akustik performanslar için tasarlanmış küçük bir kapalı tiyatro olan “odeon” veya yerel meclisin toplandığı bir bina olan “bouleuterion” olabileceğini düşündüklerini dile getirmişlerdir⁴⁹. Ancak 13 Aralık 2022 tarihli, arkeolog Dr. Avi Solomon ile yapılan bir başka röportajda, yapının İkinci Tapınağın yıkılmasından kısa bir süre sonra inşa edilmiş ve kullanılmış bir Roma tiyatrosu olduğu ifade edilmiştir⁵⁰.

Roma eyaletlerindeki birçok yol ya kırma taştan yapılmış ya da sadece toprak patikalardan ibarettir. Aelia Capitolina'da inşa edilen Cardo ise döşeme taşlarından yapılmıştır. Planlanan caddenin her iki tarafına hendekler kazılmış ve kaldırım taşları ile kaplanmıştır. Yolun ortası, yağmur suyunu yanlara doğru yönlendirmek için hafifçe yüksektir. Yolun her iki kenarında yağmur sularının caddeden yeraltı kanalizasyonlarına akabileceği oluklar bulunmaktadır. Ancak Romalı mühendislerin istediği düz caddeyi oluşturmak için kentin engebeli arazisinin bir kısmını değiştirmek gerekmiştir. Bunun için caddenin güney tarafının zemin seviyesini düşürmek, kuzey tarafında ise zemin seviyesini yükseltmek için alçak alanları doldurmak zorunda kalmışlardır⁵¹. Ana kuzey-güney yolu olan Cardo Maximus, günümüz Şam Kapısı'ndan (Hadrianus Kapısı/Damascus Gate) başlayarak Davud Kapısı'nda (Zion Gate) son bulmaktadır. İkinci kuzey-güney yolu olan Cardo Valensis yine Şam Kapısı'ndan başlamak-

49 “Batı Duvarı kazısı ‘sansasyonel’ antik Roma tiyatrosunu ortaya çıkardı,” Jewish News, erişim 27 Şubat 2023, <https://www.jewishnews.co.uk/western-wall-dig-uncovers-sensational-ancient-roman-theatre/>

50 “Batı Duvarı'ndaki son arkeolojik keşifler - Yüzeyin altında neler gizleniyor?”

51 Marcia Amidon Lusted, *The Holy City of Jerusalem* (New York: Greenhaven Press, 2003), 37.

ta, Tyropoeon Vadisi boyunca güneye doğru ilerlemekte ve Meğaribe (Dung Gate) Kapısı'ndan çıkmaktadır⁵². Enine bir cadde olan (doğu-batı yönelimli) Decumanus Maximus, günümüz Yafa Kapısı'ndan (Jaffa Gate) Silsile Kapısı'na (Bab-al-Silsileh) uzanmaktadır⁵³.

4. Bizans Dönemi

MS 4. yüzyılın başında Roma İmparatoru olarak taç giyen I. Konstantin (MS 306-337), selefleri gibi, dine dayalı tek tip bir kültürün birleştirici bir güç olacağını ve Roma yönetiminin devamlılığını sağlayacağını düşünmüştür. Ancak seleflerinden farklı olarak imparatorluğun her yerinde, özellikle doğuda birçok taraftar kazanmış ve yeni bir inanç olan Hristiyanlıkla mücadelenin onu zayıflatmadığı, tam tersine güç kazandırdığının da farkına varmıştır. Roma'nın varlığına yönelik asıl tehlikenin doğuda olduğunu düşünen I. Konstantin, yönünü doğuya çevirmiş⁵⁴, İznik Konsili'nde (325) Kudüs Piskoposu Macarius'a, Capitoline tapınağını yıkması, İsa'nın çarmıha gerildiği ve gömüldüğü yere bir kilise inşa etmesi (Kutsal Kabir Kilisesi) emrini vermiştir⁵⁵. Ayrıca Zion Dağı'nda bir başka büyük yapı olan ve "Tüm Kiliselerin Anası" (Mother of All Churches) olarak bilinen Aziz Sion Kilisesi'ni (St. Sion Church) inşa ettirmiştir.⁵⁶ Böylece Kudüs, İmparatorluğun çok az ilgisini çeken bir Roma kentinden büyük önem taşıyan bir kente dönüştürülmüştür⁵⁷.

Hristiyanlığın resmî Roma dini olmasından sonra İmparator I. Konstantin tarafından Aelia Capitolina'nın merkezi, kente Hristiyan bir odak sağlamak için yeniden yapılandırılmış, yerel sakinlerin (Roma'da olduğu gibi) yararına olmaktan çok, Hristiyan dünyasının dört bir yanından gelen hacılara yönelik bir yeni kutsal mekân olmuştur⁵⁸.

52 Martin Lev, *The Traveler's Key to Jerusalem: A Guide to the Sacred Places of Jerusalem* (New York: Knopf 1989).

53 Michel Join-Lambert, *Jerusalem*, çev. Charlotte Haldane (Londra: Elek Books 1958), 103.

54 Meir Ben-Dov, *Historical Atlas of Jerusalem*, çev. David Lourish (New York ve Londra: Continuum, 2002), 148.

55 Jerome Murphy O'Connor, *Keys to Jerusalem: Collected Essays* (İngiltere: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2012), 24.

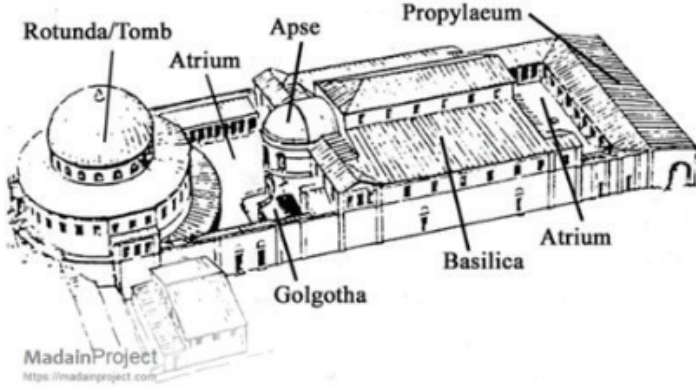
56 Nahman Avigad, *Discovering Jerusalem* (ABD: Wiley-Blackwell, 1984), 208.

57 Wilkinson, "Jerusalem Under Rome and Byzantium 63BC-637AD", 75-104.

58 Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, 538.

G. 11: Günümüzde Kamame Kilisesi (<https://www.bibleplaces.com/holysepulcher/>)

G. 12: I. Konstantin Döneminde Kutsal Kabir Kilisesi (https://madainproject.com/church_of_the_holy_sepulchre#gallery-28)

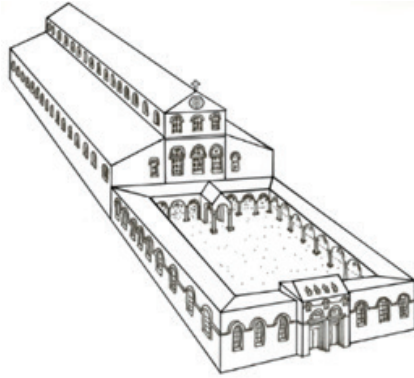
Doğu Roma'nın önemli imparatorlarından I. Justinianus Dönemi'nde Kudüs de tarihinin en görkemli dönemini yaşadı. MS 527'de göreve başlayan I. Justinianus saltanatı sırasında hükümdarlığının istikrarı için imparatorluk ile kilise arasındaki bağların önemini kavrayarak Yahudileri Hristiyanlığa döndürmek için çaba sarf etmiştir. Bu yüzden, Kutsal Topraklar boyunca, özellikle de Kudüs'te kiliseler ve manastırlar inşa ederek Hristiyanlığı güçlendirmeye çalışmıştır⁵⁹. Bizans döneminde Kudüs'te kilise inşa eden son imparator I. Justinianus'tur. Beytüllahim'deki bir kiliseyi yeniden inşa etmenin yanı sıra, Arap patriği Elias⁶⁰ ve Aziz/St. Saba⁶¹ tarafından planlanmış, Nea

59 Ben-Dov, *Historical Atlas of Jerusalem*, 160.

60 Kudüslü Elias, Mısırda bir manastırda eğitim görmüştür. 494'te Kudüs piskoposu olmuş ve 513'e kadar bu görevi yapmıştır. Kendisi bir Arap olduğu için bu adla anılmaktadır ("Kudüs İlyası," New Advent, erişim 11 Haziran 2023, <https://www.newadvent.org/cathen/05385a.htm>)

61 Aziz/St. Saba (439-532) veya Aziz Sabas, Kapadokya'da doğmuştur. 456'da Kudüs'e gitmiş ve orada yaşamıştır. Kudüs'te bulunan ve Mar Saba olarak bilinen manastırın kurucusudur. ("Aziz Sabas," Catholic, erişim

Kilisesi (Nea Church ya da New Church of the Mother of God (Tanrı'nın Annesinin Yeni Kilisesi) olarak adlandırılan bir kilise inşa etmiş ancak bu kilise bir depremle yıkıldı. Kilise kompleksinde hasta hacılar için yüz, yerel halk için de yüz yataklı iki hastane bulunmaktaydı⁶². 1970'lerde yapılan bir kazı neticesinde Nea Kilisesi'nin bazı kısımları ilk kez gün ışığına çıkarılmıştır (G. 14). Kudüs'te şimdiye kadar keşfedilenlerin en büyüğü olan kilise 90 metreden daha fazla bir uzunluğa sahiptir. Nefin sonundaki büyük apsisin yanı sıra, her koridorun sonunda daha küçük apsisler bulunmaktadır. Nea Kilisesi, güneye doğru eğimli, engebeli bir zemin üzerine inşa edilmiştir. I. Justinianus'un mimarları alanı düzleştirmek için yer altı kemerleri ve tonozlarla desteklenen bir platform inşa etmiştir. Nea Kilisesi'nin platformunun altındaki tonozlu mekânlar sarnıç olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu kazılarda kilisenin orijinal ithaf yazıtı da bulunmuştur⁶³.

G. 13: Nea Kilisesi (<https://www.generationword.com/jerusalem101/64-nea-church.html>)

G. 14: Nea Kilisesi Kalıntıları (<https://www.generationword.com/jerusalem101/64-nea-church.html>)

11 Haziran 2023, https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=758)

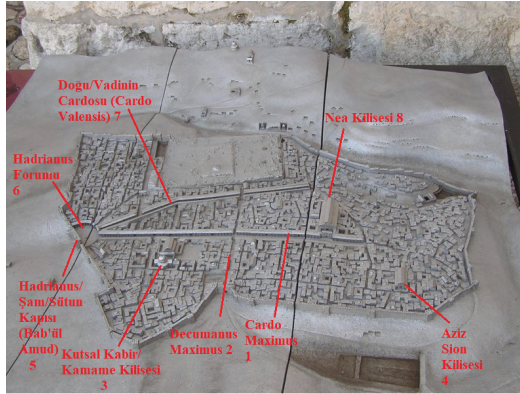
62 Wilkinson, "Jerusalem Under Rome and Byzantium 63BC-637AD", 75-104.

63 Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, 328.

Roma kentlerinde, ana trafik arteri ve geniş bir ticari cadde olan Cardo Maximus'un Kudüs'teki varlığı 19. yüzyılın sonlarında yapılan kazılarda keşfedilen bir mozaik haritası ile ortaya çıkmıştır⁶⁴. Ürdün'ün Madaba kentinde 1896'da yapılan kazılar neticesinde, bir Erken Dönem Bizans Kilisesi'ne ulaşılmıştır. Bu kilisede bulunan ve "Madaba Haritası" (G. 15) olarak adlandırılan mozaik haritanın en büyük bölümünü: Ürdün, İsrail, Filistin toprakları, Lübnan ve Mısır'ın bir kısmını kapsamaktadır. Nehirler, dağlar ve çöller, köyler ve kentler resmedilmiş ve bunları tanımlayan 150'den fazla yazıta ulaşılmıştır⁶⁵. Madaba haritasında, Kudüs'ün duvarları içinde çok canlı bir temsili de dâhil olmak üzere Kutsal Topraklar betimlenmiştir. Bu mozaik haritadaki ana özellik, her iki tarafında kolonadlar bulunan Cardo Maximus'tur⁶⁶.

G. 15: Madaba Mozaik Haritası'nda Kudüs (<https://www.ancientpages.com/2017/06/16/stunning-madaba-map-oldest-known-mosaic-built-of-two-million-stone-cubes/>) 1) Cardo Maximus, 2) Doğu/Vadinin Cardosu (Cardo Valensis), 3) Nea Kilisesi, 4) Kutsal Kabir/Kamame Kilisesi, 5) Hadrianus/Şam/Sütun Kapısı ve Hadrianus Forumu, 6) Aziz Sion Kilisesi

G. 16: Madaba haritasının tasvir ettiği dönemi gösteren bir Kudüs modeli (<http://www.balandin.net/Jerusalem/JerusalemWalls.htm>) 1) Cardo Maximus, 2) Decumanus Maximus, 3) Kutsal Kabir/Kamame Kilisesi, 4) Aziz Sion Kilisesi, 5) Hadrianus/Şam/Sütun Kapısı, 6) Hadrianus Forumu, 7) Doğu/Vadinin Cardosu (Cardo Valensis), 8) Nea Church

64 Esther Niv Krendel, "The Story of a Street: Restoration of the Cardo at Jerusalem", *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 5 (Londra: The Anglo-Israel Archaeological Society, 1985), 48-52.

65 Beatrice Leal, "A Reconsideration of the Madaba Map", *Gesta* 57(2) (2018), 123.

66 Niv-Krendel, "The Story of a Street: Restoration of the Cardo at Jerusalem", 48-52.

1976’da yapılan arkeolojik kazılarda Cardo’nun (G. 15, G. 16/1) ilk kaldırım taşları, batı revaklarının temelleri ve drenaj kanalı gün ışığına çıkmıştır (G. 17). Elde edilen bulgulardan Cardo’nun bu kısmının Bizans hükümdarlarından I. Justinianus zamanına, MS 6. yüzyıla ait olduğu düşünülmüştür. Adını ölümsüzleştirmek için Kutsal Kabir Kilisesi’ni (G. 15/4, G. 16, 3) inşa ettiren I. Konstantin’den daha etkileyici bir yapı inşa ettirme arzusu ile Nea Kilisesi’ni (G. 15/3, G. 16/8) inşa ettiren I. Justinianus, bu iki kiliseyi birbirine bağlamak amacıyla hâlihazırda var olan Cardo’yu, dinî törenler için etkileyici bir bulvarla güneye doğru genişletmiştir. İmparator Hadrianus Dönemi’nde yaptırılan Cardo’nun toplam genişliğinin 22,5 metre olduğu ve bunun her iki yanında da 5,25 metre genişliğinde revaklı yollar bulunduğu tespit edilmiştir⁶⁷ (G. 17).

G. 17: Cardo Maximus’un portiğinin 1976 kazılarıyla ortaya çıkarılan güney bölümü. (https://madainproject.com/cardo_%28jerusalem%29)

G. 18: Cardo’nun zamanında nasıl görüldüğünü gösteren resim (https://madainproject.com/cardo_%28jerusalem%29)

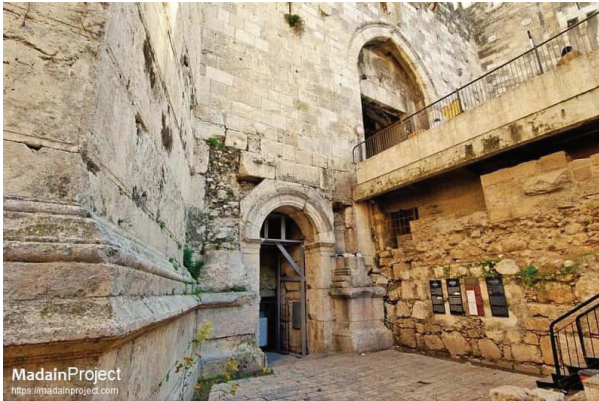
Madaba haritasında dikkati çeken bir başka ayrıntı ise Cardo ile paralel uzanan ve Cardo’nun doğusunda bulunan ikinci bir yoldur. Bu ikinci yola “Cardo Valensis” adı

67 Niv-Krendel, “The story of a street: Restoration of the Cardo at Jerusalem”, 48-52.

verilmektedir⁶⁸ (G. 15/2, G. 16/7). Şam Kapısı'ndan başlayan ve Tyropoeon Vadisi'ni takip eden cadde, kentin doğu kısmına kuzeyden erişim sağlamaktadır. Bu sebeple cadde, takip ettiği güzergâhın adını taşımaktadır; *Cardo Valensis* yani “Vadinin *Cardosu*” (Doğu *Cardosu*) olarak adlandırılmaktadır⁶⁹. 19. yüzyıldan günümüze yapılan kazılarda bu caddenin de bazı bölümleri ortaya çıkarılmıştır (G. 19). Batı Duvarı Meydanı'nda yapılan kazılarda, Doğu *Cardo*'sunun 45 metre uzunlukta bir bölümü, revaklar ve dükkanlarla birlikte gün yüzüne çıkarılmıştır. Caddenin ortasındaki taşıt yolu 8 metre olup yanlarında 1,5 metre genişliğinde kaldırımlarla birlikte 11 metrelik açıklığa sahiptir. Caddenin her iki yanında ise 6-6,5 metre genişliğinde portik kısmı bulunmaktadır. Revaklarla birlikte toplam genişlik 24 metreye ulaşmaktadır⁷⁰.

G. 19: Doğu *Cardosu*/*Cardo Valensis* kalıntıları (https://madainproject.com/cardo_%28jerusalem%29)

G. 20: Şam Kapısı Roma dönemi girişi (https://madainproject.com/roman_plaza_damascus_gate)

68 Bieberstein, “Aelia Capitolina”, 134-168.

69 Burger, “The Madaba Map and the Courses of Jerusalem’s Main North-South Streets -A Historical Geographical View”, 37.

70 Shlomit Weksler-Bdolah, “The *Cardo* in Urban Context”, *Vol. I: Jerusalem: The Roman And Byzantine Remains: Architecture And Stratigraphy* (Kudüs: The Israel Antiquities Authority, 2019), 195-208.

Madaba haritasında kentin kuzey yönünde Hadrianus Kapısı (Şam Kapısı/Damascus Gate)'nin önünde büyük oval bir forum (G. 15, G. 16/5) görülmektedir. O zamandan beri zemin seviyesi yükselmiş olsa da günümüz Hadrianus Kapısı'nın alt seviyesinde Hadrianus dönemi giriş kapısının kemeri görülmektedir (G. 20). Başlangıçta büyük kaldırım taşları ile döşeli olan oval forumun ortasında Hadrianus'un heykelini taşıyan anıtsal bir sütun bulunmaktaydı. Günümüzde Şam Kapısı'nın Arapça ismi olan "Bab'ül Amud (Sütun Kapısı)" adını buradan almaktadır⁷¹. Madaba haritasında göze çarpan bir başka yapı ise yine I. Konstantin tarafından yaptırılan St. Sion Kilisesi'dir (G. 15/6, G. 16/4).

Madaba Haritası, 6. yüzyılda Kudüs'ün durumunu tasvir etmesi ve Cardo'nun yerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kudüs'ün Roma yol dokusuna sahip olduğunu gösteren Madaba Haritası dışında Kudüs'ün Haçlı Dönemi haritaları da önemli verilerdir⁷² (G. 22, G. 23).

7. yüzyılda Bizans, doğuda Sasanilerle mücadeleye girişmiş ve II. Hüsrev komutasındaki Sasani ordusu 614 yılında Kudüs kentini almıştır. Kudüs'teki Sasani hâkimiyeti 14 yıl sürmüştür ve Bizans hükümdarı Herakleios Kudüs'ü geri almayı başarmıştır⁷³. Ancak Herakleios'un da kentteki hâkimiyeti çok sürmemiş ve Kudüs 638'de Hz. Ömer (634-644) döneminde fethedilmiştir. 1099'da Haçlıların eline geçen Kudüs, yaklaşık bir asır boyunca Haçlıların kurduğu Latin Krallığı'nın egemenliğinde kalmıştır. 1192'de Selahaddin Eyyubi tarafından Kudüs'ün Haçlılardan alınmasından sonra, tekrar İslam hâkimiyetine giren Kudüs önce Eyyubilerin (1187-1250), sonrasında ise Memlûklerin (1250-1517) yönetiminde kalmıştır. 1517'de Osmanlı topraklarına katılan Kudüs, 1917'de İngilizlerin eline geçinceye kadar 400 yıl Osmanlı toprağı olmuştur. Süleyman Mabedi'nin bulunduğu alan İslam Devletleri döneminde yeniden yapılandırılmıştır. Emeviler döneminde 7. ve 8. yüzyıllarda bu bölgeye "Kubbetü's-Sahra" ve "Mescid-i Aksa" inşa edilmiştir. Bundan sonraki süreçte kent Mescid-i Aksa etrafında şekillenmeye devam etmiştir.

12.-14. yüzyıllar aralığında Kudüs'ü tasvir ettiği bilinen on dört harita bulunmaktadır ve bunlardan on biri daire formundadır. Bu haritaların belirgin ortak özelliği tek bir yuvarlak haritadan (doğrudan ya da dolaylı) türetilmeleridir. On bir haritanın hepsinde, kent surları daire şeklindedir. Ayrıca iki ana cadde, merkezde bir haç oluşturmaktadır⁷⁴. Haritaların daire şekli "O", içerisindeki haç şekli de "T" harfine benzediğinden bu tip haritalara "T-O" haritaları denilmektedir.

71 Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, 275.

72 Burger, "The Madaba Map and the Courses of Jerusalem's Main North-South Streets -A Historical Geographical View", 43.

73 Ben-Dov, *Historical Atlas of Jerusalem*, 163-165.

74 Milka Levy-Rubin, "The Crusader Maps of Jerusalem", *Knights of the Holy Land – The Crusader Kingdom of Jerusalem*, ed. Silvia Rozenberg (Jerusalem: Israel Museum, 1999), 230-237.

Orta Çağ Avrupa'sında, kilisenin mutlak güç, *İncil*'in mutlak doğru olduğu dönemde pek çok alanda olduğu gibi kartografya alanında da kilise kuralları geçerli olmuştur. Bu dönemde çizilen haritalar coğrafi bilgi vermenin yanı sıra dönemin dünya görüşünü ve inanışlarını da yansıtmaktadır. Orta Çağ Avrupa'sında rahipler tarafından çizilen dinî görüş etkisindeki haritalar dikdörtgen, oval ve yuvarlak biçimli kent tasvirleridir⁷⁵. Belirli görüş ve kurallara göre çizilmiş olsa da Haçlı Haritaları olarak anılan bu haritalar Kudüs'ün Roma dönemi dokusunu koruduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşan bu dönemin önemli örneklerinden biri Uppsala el yazması haritası (G. 21), diğeri ise Lahey Haritası'dır (G. 22). Her iki haritada da Kudüs kenti daire biçiminde surlarla çevrili olarak tasvir edilmiştir. Şematik olarak çizilmiş haritalarda Roma döneminde inşa edilen iki önemli cadde, Cardo ve Decumanus, haritanın ortasında bir haç oluşturmaktadır. Birbirini dik açı ile kesen biri kuzey-güney diğeri doğu-batı yönündeki bu caddeler hâlâ kentin ana yollarıdır (G. 21, G. 22).

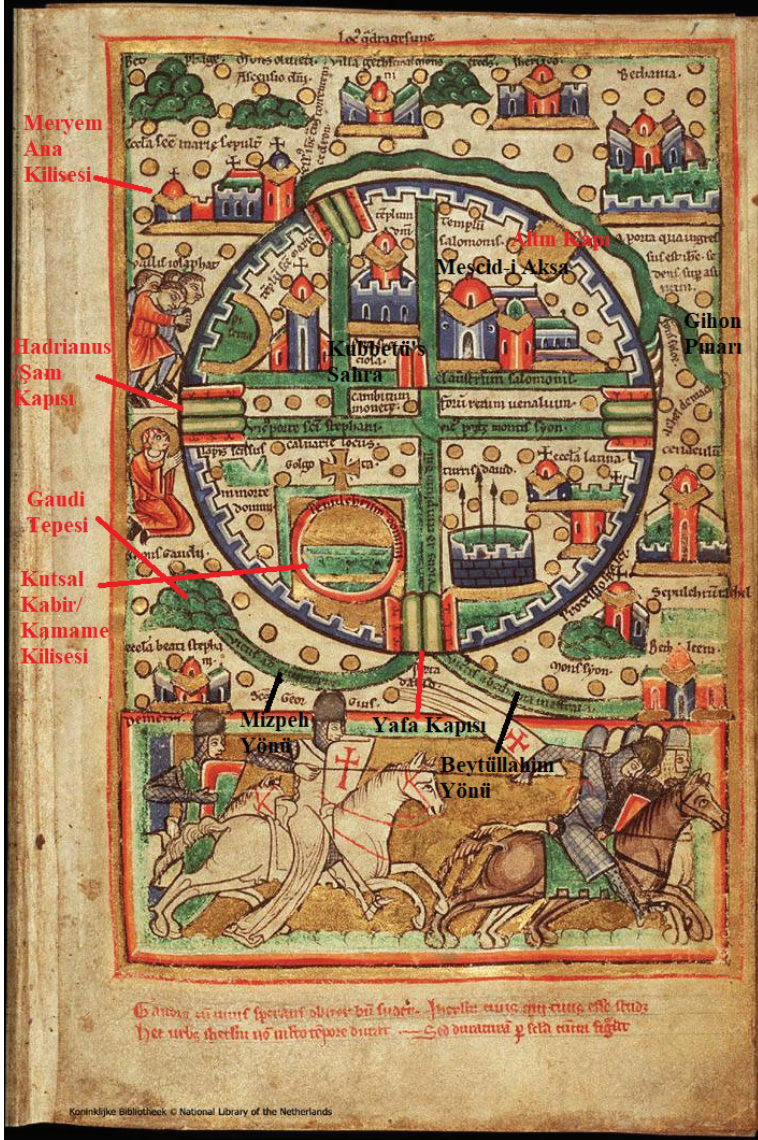
Kudüs'ü daire planlı sur duvarlarıyla çevrili gösteren tüm Haçlı haritalarında kentin 5 kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar içerisinde en göze çarpanı altın rengine boyalı olan Altın Kapı'dır⁷⁶ (G. 21, G. 22). Ana Cardo (Cardo Maximus) ve Decumanus her iki haritada da net bir şekilde görülmektedir. Ana Cardo'nun kuzey ucunda her iki haritada da St. Stephan kapısı (Cardo Porte Stephani) yazmaktadır. Bu kapı günümüzde Şam Kapısı diye anılan Hadrianus Forumu'nun önündeki Hadrianus Kapısı'dır.

75 İlker Yiğit ve Zehra Kaya, "Ortaçağ Avrupa Düşüncesinde Dünya İmajı: TO Haritaları", *International Journal of Social Science Research* 2(2) (2013), 84, 86.

76 Ariel Tishby, *Holy Land in Maps* (New York: The Israel Museum / Rizzoli, 2001), 136.

G. 21: Uppsala Haritası 1100'ler (<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0002&pid=alvin-record%3A85374&dswid=4707>)

G. 22: Lahey Haritası 1170 (<https://tr.topwar.ru/96995-ischeznuvsheezoloto-ordena-tamplierov.html>)

Her iki haritada da Ana Cardo'nun güney ucunda Porte Monas Syon/Sion/Zion (Davud) Kapısı görülmektedir. Buradaki Monas kelimesi Cardo'nun hemen yakınında bulunan Aziz Sion Kilisesi Manastırı'na atıf yapıldığı düşüncesini akla getirmektedir (G. 21, G. 22). Ana Cardo'dan çatal yapılarak kuzey-doğuya yönelen yolun (Cardo Valensis) ulaştığı kapı Uppsala Haritasında Josaphat⁷⁷ duvarının kapısı olarak adlandırılmıştır. Bu

⁷⁷ Yahuda Krallığının dördüncü kralı. 35 yaşında tahta çıkmış ve MÖ 873-849 yılları arasında hüküm sürmüştür. ("Yehoşafat İncil'de ne anlama geliyor?,"Alsina-sa, erişim 8 Haziran 2023, <https://alsina-sa.com/biblia/>)

kapı Aslanlı (Josaphat/St. Stephen's/Lions Gate) Kapı olmalıdır. Decumanus'un başlangıç noktası da kentin batı yönünde bulunan Yafa (Jaffa/El-Halil) Kapısıdır. Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Kubbetü's-Sahra'nın kubbesinde bulunan hilalin yerine haç yerleştirmişlerdir. Buraya "Templum Domini" yani "Rabb'in Tapınağı" adı verilmiştir. Lahey Haritasında üst ortada, Uppsala Haritası'nda üst ortada ve daire içerisinde gösterilmiştir. Kubbetü's-Sahra'nın sağında ise "Templum Salomonis" yani Süleyman Tapınağı/Sarayı olarak adlandırılan Mescid-i Aksa yer almaktadır⁷⁸. Haritalarda sol altta daire içerisinde tasvir edilen yer ise Kutsal Kabir Kilisesi'dir. Kutsal Kabir Kilisesi'nin hemen sağında ise Davud Kulesi görülmektedir⁷⁹. Davut Kulesi'nin sağında Sion Kapısı yakınında ise St. Sion Kilisesi bulunmaktadır. Kudüs kenti surlarının dışında doğu yönünde Hz. Meryem'in kabrinin bulunduğu Meryem Ana Kilisesi ve yakınında bulunan Gethsemane⁸⁰ Kilisesi yer almaktadır. Kentin güney-batı yönünde, Altın Kapı'nın yakınında, Haçlılar tarafından Siloam olarak adlandırılan Gihon Pınarı vardır. Yafa Kapısı çıkışında (haritaların alt bölümünde) yol ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan güneye giden yol Hz. İsa'nın doğduğu yere Beytüllahim'e (Bethlehem), kuzeye giden yol ise peygamber Samuel'in⁸¹ kasabası olan Mizpeh'e gitmektedir⁸². Ayrıca Mizpeh yakınında Gaudi Tepesi (dağı) de görülmektedir. Kelime anlamı olarak "Neşe Dağı" demek olan bu tepe Haçlıların Kudüs'e geldiklerinde, kenti ilk gördükleri ve sevinçten ağladıkları yerdir. Haçlı haritalarında, önemli yapılar ve tarihî değere sahip yerler dışında *İncil*'den olayların da sahne edildiği görülmektedir. Lahey Haritası'nın altında resmedilen kişi St. George (Aziz Yorgi)⁸³'tur. St. George, Tapınak Şövalyesi kılığında ve at üzerinde Müslüman düşmana karşı zafer kazanırken resmedilmiştir. Ayrıca yine Lahey Haritası'nda, haritanın sol tarafında resmedilen ellerinde taş olan bir grup insan görülmektedir. Bu insanlar Yahudilerdir ve hemen altlarında beliren Aziz/St. Stephan'ı⁸⁴ taşlamaya hazırlanmaktadır⁸⁵.

que-significa-josafat-en-la-biblia.html

78 Simon Goldhill, *Jerusalem: City of Longing* (ABD: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2009), 55.

79 Nitza Rosovsky, *City of the Great King: Jerusalem from David to the Present* (ABD: Harvard Üniversitesi Yayınları, 1996), 242.

80 Zeytin Dağı'nda bulunan Gethsemane Bahçesi'nin (Zeytin Bahçesi) Hz. İsa'nın son akşam yemeğinden sonra ve ölümünden önce dua ettiği yer olduğuna inanılmaktadır. ("Gethsemane Bahçesi," Travel.Sygie, erişim 12 Haziran 2023, <https://travel.sygie.com/tr/poi/garden-of-gethsemane-poi:23281>)

81 Samuel, İbrance İncil'de ve Eski Ahit'te önemli bir figürdür. Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından bir peygamber olarak saygı görür. Samuel en çok İsrail'in ilk iki kralı olan Saul ve Davud zamanında İsrail halkına Tanrı'nın mesajlarını iletmış ve onlara inançlarında rehberlik etmeye çalışmıştır. ("Aziz Samuel," Christian Apostles, erişim 12 Haziran 2023, <https://christianapostles.com/st-samuel/>)

82 Tishby, *Holy Land in Maps*, 138.

83 St. George (Aziz Yorgi) Orta Çağ'da dövüş cesareti ve özverisi ile bilinen ilk Hristiyan şehitlerindedir. İngiltere ve Gürcistan'ın koruyucu azizidir ve 14 Yardımcı Aziz'den (Kutsal Yardımcılar) biri olarak saygı görür. ("Aziz George," *Britannica*, erişim 12 Haziran 2023, <https://www.britannica.com/biography/Saint-George>)

84 St. Stephan Hristiyanlığın ilk şehidi olarak kabul edilmektedir. Öğretileri ile bazı Yahudileri kızdırmıştır. Kendisini yargılayan Yahudi yetkilileri kınayan bir konuşma yapmış ve ardından taşlanarak öldürülmüştür. ("Aziz Stephen," *Britannica*, erişim 12 Haziran 2023, <https://www.britannica.com/biography/Saint-Stephen>)

85 Rokovsky, *City of the Great King: Jerusalem from David to the Present*, 358.

Sonuç

Kudüs, İsrailoğulları tarafından Hz. Davud döneminde (MÖ yaklaşık 1000) alınmış ve başkent yapılmıştır. Küçük bir kent olan Kudüs'ün sınırları Hz. Süleyman döneminde gelişmeye başlamıştır. Hz. Süleyman kentin odak noktası hâline gelecek olan Süleyman Mabedini (MÖ 974-967) inşa ettirmiştir. Mabedin yapılmasından sonra kent, mabedin etrafında gelişim göstermiştir. Kutsal kentin odağını oluşturan bu kutsal alanın bulunduğu yerdeki Süleyman Tapınağı MÖ 586'da Babil Kralı Nebukadnezar tarafından yıkıldıktan sonra Pers hükümdarı Koreş döneminde MÖ 516'da yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. MÖ 37 yılında ise Roma egemenliğine giren Kudüs'ün Romalılar tarafından atanan Kralı Büyük Herod (MÖ 37-34), tahrip olan kenti ve yıkılmaya yüz tutan tapınağı yenilemiş ve tapınak daha görkemli bir görünüme bürünmüştür. Kudüs'e tiyatro ve hipodrom gibi Yahudilere çok tanıdık gelmeyen yapılar da yapılmıştır. Kudüs'te, Roma İmparatorluğu egemenliğine geçmeden önce, planlı bir sokak ağı bulunmazken Herod Dönemi'nde Roma üslubuna uygun kent planlaması başlamıştır. MS 70 yılına gelindiğinde Romalı kumandan Titus kentteki Yahudi ayaklanmasını bastırmak için Kudüs'ü kuşatmış ve bu kuşatmada mabet de yıkılmıştır. Titus kuşatmasından sonra kent yeniden yapılırken Roma üslubuna uygun kent planlaması daha görünür hâle gelmiştir. Komutan Titus'un imparatorluğu zamanında (MS 79-81), Kudüs 10. Roma lejyonu için kalıcı bir üs hâline gelmiştir. Ancak bundan memnun olmayan Yahudilerin 135'te çıkardıkları Bar-Kokhba İsyanı sonrası büyük ölçüde tahrip olan kenti İmparator Hadrianus (MS 117-138) yeniden inşa ettirmiştir. Yeni inşa edilen bu Roma kentine "Colonia Aelia Capitolina" adı verilmiştir. Böylece kentin günümüze ulaşan ana strüktürünün ilk çekirdeğinin oluşmaya başladığı söylenebilir. Kente yeni ilave edilen bölümler diğer birçok Roma kentinde olduğu gibi Hippodamos ızgara planına uygun tasarlanmıştır. Yeni düzenlemede alışıl gelmiş diğer Roma kentlerinde olduğu gibi kenti iki ana aks dörde bölmektedir (G. 5). Birinci ana aks kuzey-güney yönelimli Cardo Maximus ve ikinci aks doğu-batı yönelimli "Decumanus Maximus" tur. Şehir o dönemin inancı gereği Pagan tapınakları ile donatılmıştır. Süleyman Mabedi'nin bulunduğu alana Jüpiter Capitalina'ya (G. 5/1) ithafen bir tapınak inşa edilmiştir. Daha sonra Kutsal Kabir Kilisesi'nin inşa edileceği alana da Venüs/Afrodit Mabedi (G. 5/2) yapılmıştır.

Hadrianus'un yaptırdığı Kuzey formunun kuzey-doğu köşesinde bulunan Asklepiyon/Bethesda Havuzu (G. 5/8) ve güney-doğu köşesinde bulunan Siloam Havuzu (G. 5/ 9) kentin önemli elemanlarıdır. Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde MÖ 2. yüzyılın başlarına tarihlenen Tapınak zamanından kalma bir pagan şifalı havuz bulunmuştur. *Yeni Ahit*'te bahsedildiği üzere bu havuz Pagan Romalılar tarafından iyileştirici güçleri ile ünlenmiştir. Bu iyileştirici etkisine Hz. İsa döneminde de inanılmaya devam edilmiştir. Bu bölgede Hadrianus zamanından kalma Serapis tapınağı ve bir kilise de bulunmaktadır. Yapılan kazılar neticesinde 5. yüzyıldan kalan Bizans

kilisesinin kalıntılarına da ulaşılmıştır. Bizans imparatoriçesi Aelia Eudocia Augusta tarafından yaptırılarak Hz. Meryem'e adanan kilise 7. yüzyılda Persler tarafından yıkıldıktan sonra, 12. yüzyılda Haçlılar tarafından Bethesda havuzu yakınına yeniden yapılmıştır. Bu kilise günümüzde de varlığını sürdürmekte ve St. Anne Kilisesi olarak bilinmektedir.

Yaklaşık iki yüz yıl pagan kimliğini koruyan Kudüs, I. Konstantin'in Hristiyanlığı benimsemesi ile çehresini bu yöne çevirmiş ve Hristiyan Roma kenti görüntüsüne bürünmüştür. Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın mezarı olduğuna inanılan noktaya I. Konstantin tarafından Kutsal Kabir Kilisesi (G. 11, G. 12) inşa ettirilmiştir böylece Kudüs kenti Hristiyan dünyası için önemli bir merkez hâline gelmiştir. Kentin yeni odak noktası Kutsal Kabir Kilisesi'nin bulunduğu alana kaymıştır. İmparator Justinianus döneminde de imar hareketlerine devam edilmiştir. Bu dönemde kentin nüfusunun da artmasına paralel olarak, Cardo'nun boyunun güneye doğru uzatıldığı görülmektedir. Bu duruma Justinianus'un inşa ettiği Nea Kilisesi (G. 13, G. 14) ile I. Konstantin'in inşa ettiği Kutsal Kabir Kilisesi'ni birbirine bağlamak istemesinin de etkisi olmuştur.

Kudüs'ün 638'de Halife Ömer tarafından alınışından Haçlıların eline geçtiği 1099'a kadar geçen 461 yıllık dönemde Kudüs'teki Hristiyan ve Yahudi varlığı devam etmiştir. Kudüs bölgesindeki birçok kazıda bu dönemde kiliselerin ve manastırların genişletildiğine ve yenilerinin inşa edildiğine dair kanıtlar bulunmuştur. Bu yapı kalıntıları Hristiyan dinî kurumlarının Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethinden sonra en az üç yüzyıl boyunca gelişmeye devam ettiğini göstermektedir. Emevi Dönemi'nde Kudüs'ün Harem-i Şerif bölgesinde (Mescid-i Aksa/Süleyman Mabedi) inşa edilen Müslüman dinî yapılarıyla, kentte önemli bir fiziksel değişim olmuştur. Böylece Harem-i Şerif bölgesi yeniden kentin odak noktası hâline gelmiştir.

MS 4. ve 7. yüzyıllar arasında inşa edilen kiliselerle, Pagan Roma kentinden Hristiyan kentine dönüştürülen Kudüs, 7. ve 11. yüzyıllar arasında Hristiyan kentine eklenen İslam yapılarıyla Roma yol ağı ve parselasyonunun, Hristiyan ve İslam yapılarının bir arada görüldüğü bir kent görünümüne bürünmüştür. Kentin kuruluşundaki ana odak Süleyman Mabedi'nin bulunduğu alanın İslam Devletleri döneminde yeniden yapılandırılması ve ilk mabetten kalan duvarın Yahudilerce ibadet alanı olarak kullanılmaya devam etmesi, kenti her üç dinin ortak kutsal hâline getirmiştir. Kudüs bir pagan Roma kenti fiziksel görünümünden çıkarak, üç semavi dinin odağı hâline gelen Mescid-i Aksa etrafında şekillenmeye devam etmiştir. Günümüzde de bu niteliğini sürdüren Kudüs, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği ilk mabet döneminde bir Yahudi kutsal kenti, Romanın eline geçtiği dönemde bu kutsiyetini simgeleyen yapılara eklenen yeni yapılarla bir pagan Roma kenti, Roma'nın Hristiyanlığı kabulü ile birlikte eklenen kilise ve manastırlarla bir Hristiyan Roma kenti ve İslam devletlerinin eline

geçtiği (Emevi, Abbasi, Eyyubi, Selçuklu, Memluklu, Osmanlı) dönemlerde eklenen cami, türbe, medrese, imaret yapılarıyla bir İslam kenti olarak dünyanın merkezi olmaya devam etmiş ve üç semavi dinin mensuplarının bulunduğu, yer yüzünde başka bir örneği olmayan ortak kutsal kent kimliğine bürünmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akçin, Nurgül. “Herod Krallığı ve Kudüs (MÖ 37-4)”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Alsina-sa. “Yehoşafat İncil’de ne anlama geliyor?.” Erişim 8 Haziran 2023.
<https://alsina-sa.com/biblia/que-significa-josafat-en-la-biblia.html>
- Alvin-Portal. “Kudüs ve Çevresinin Haritası- [el yazması C 691’de, fol. 39v].” Erişim 12 Haziran 2023. <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0002&pid=alvin-record%3A85374&dswid=4707>
- Ancient Pages. “Çarpıcı Madaba Haritası: İki Milyon Taş Küpten Oluşan Bilinen En Eski Mozaik.” Erişim 5 Nisan 2023.
<https://www.ancientpages.com/2017/06/16/stunning-madaba-map-oldest-known-mosaic-built-of-two-million-stone-cubes/>
- Arkeolojik Haber. “Serapis.” Erişim 14 Mayıs 2023.
<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-serapis-10004/>
- Avigad, Nahman. *Discovering Jerusalem*. ABD: Hardcover, 1984.
- Aydın, Fuat. “Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs”. *Eskiye* 37 (2018): 109-125.
- Balandin. “Eski Kudüs’ün Duvarları ve Çatıları.” Erişim 11 Haziran 2023. <http://www.balandin.net/Jerusalem/JerusalemWalls.htm>
- Becchio, Bruno. *Encyclopedia of World Religions*. New Jersey: Foreign media group, 2006.
- Ben-Dov, Meir. *Historical Atlas of Jerusalem*. Çev. David Lourish. New York ve Londra: Continuum, 2002.
- Bible Places. “Batı Duvarı Plaza Kazısı Sonuçları.” Erişim 5 Nisan 2023. <https://www.bibleplaces.com/blog/2011/12/western-wall-plaza-excavation-results/>
- Bible Places. “Kutsal Kabir Kilisesi.” Erişim 10 Haziran 2023. <https://www.bibleplaces.com/holysepulcher/>
- Bieberstein, Klaus. “Aelia Capitolina”. *Jerusalem Before Islam*. Ed. Zeidan Kafafi ve Robert Schick. İngiltere: Bar International Series 1699, 2007, 134-168.
- Bindusara. “Herode.” Erişim 12 Haziran 2023.
[http://bindusara.free.fr/web/geo2/israel-jerusalem-sous-herode-1, \(2\), \(3\)](http://bindusara.free.fr/web/geo2/israel-jerusalem-sous-herode-1, (2), (3))

- Britannica. "Aziz George." Erişim 12 Haziran 2023. <https://www.britannica.com/biography/Saint-George>
- Britannica. "Aziz Stephen." Erişim 12 Haziran 2023, <https://www.britannica.com/biography/Saint-Stephen>
- Burat, Esra Şahin. "Layered Horizons of the City: The Case of Soli Pompeiopolis". *Architecture, Archaeology and Contemporary City Planning- Multi-Layered Settlements*. Ed. Sinan Burat, Giorgio Verdiani, Per Cornell. Mersin: Proceedings Index Workshop Presentation, 2019, 113-120.
- Burger Johan. A. "The Madaba Map and the Courses of Jerusalem's Main North-South Streets -A Historical Geographical View". *Old Testament Essays* 6 (1993): 32-45.
- Catholic. "Aziz Sabas." Erişim 11 Haziran 2023. https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=758
- Christian Apostles. "Aziz Samuel." Erişim 12 Haziran 2023. <https://christianapostles.com/st-samuel/>
- Çeken, Muhittin. "VII. Yüzyılda Bizans-Sasani Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: KUDÜS". *Yeni Fikir Dergisi* 11(22) (2018): 54-71.
- Danny the Digger. "Bethesda Havuzları." Erişim 25 Şubat 2023. <https://dannythedigger.com/bethesda/>
- E. Raymond, Capt. *King Solomon's Temple*. The Archaeological Institute of America, 1979.
- Encyclopedia. "Bethesda." Erişim 11 Haziran 2023. <https://www.encyclopedia.com/places/united-states-and-canada/us-political-geography/bethesda>
- Erdemir, Hatice Palaz ve Erdemir, Halil. "Kudüs' te Yahudi İsyanı ve Yahudiler". *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, 126 (2010):117-136.
- FFHL. "Kudüs'teki St. Anne Kilisesi'nin Hac Yerine Bakış." Erişim 11 Haziran 2023. <https://ffhl.org/franciscan-holy-land-spotlight-on-the-church-of-st-anne-pilgrimage-site-in-jerusalem/>
- Generation Word. "Davud'un Şehri." Erişim 12 Haziran 2023. <https://www.generationword.com/jerusalem101/19-city-of-david.html>
- Generation Word. "Nea Kilisesi." Erişim 5 Nisan 2023. <https://www.generationword.com/jerusalem101/64-nea-church.html>
- Generation Word. "Ofel Üzerindeki Süleyman Duvarı ve Eski Ahit Kapı Sistemi." Erişim 12 Haziran 2023. <https://www.generationword.com/jerusalem101/22-solomon-walls.html>
- Gibson, Shimon. "The Excavations at the Bethesda Pool in Jerusalem". *Palestine Exploration Quarterly* 142 (2010):159-181.
- Girgin, Ayhan "Sinop 2015 Yılı İncedayı Mahallesi Kazılarında Ele Geçen Roma Dönemi Definesi." Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019.
- Goldhill, Simon. *Simon Goldhill, The Temple of Jerusalem*. ABD: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Goldhill, Simon. *Jerusalem: City of Longing*. ABD: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Good News. "Bethesda Havuzu ve St. Anne Kilisesi." Erişim 5 Haziran 2023. <https://www.goodnews.ie/churchofstanne.shtml>
- Goodman, Martin. *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*. Londra: Penguin, 2007.
- Gül, Muammer. "XI.- XIII. Yüzyıllarda Kudüs". Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1997.

- Hadi, Mahdi Abdul, “A History of Jerusalem”. *Jerusalem Reader: From Occupation to City of Peace*. Ed. Ali Kazak. Filistin: PASSIA, 2019: 12-24.
- Harman, Ömer Faruk. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 323-327.
- Harman, Ömer Faruk. “Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, 56-60.
- İzmir.ktb. “Kızıl Avlu (Serapeion) (Bergama).” Erişim 16 Mayıs 2023. <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210601/kizil-avlu-serapeion-bergama.html>
- Jacobson, David. “The Jerusalem Temple of Herod the Great”, *The World of the Herods 1*. Ed. Nikos Kokkinos. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007, 145-176.
- Jesus Never Existed. “Aelia Capitolina.” Erişim 5 Nisan 2023. <https://www.jesusneverexisted.com/aelia.htm>
- Jewish News. “Batı Duvarı kazısı ‘sansasyonel’ antik Roma tiyatrosunu ortaya çıkardı.” Erişim 27 Şubat 2023. <https://www.jewishnews.co.uk/western-wall-dig-uncovers-sensational-ancient-roman-theatre/>
- Join-Lambert, Michel. *Jerusalem*. Çev. Charlotte Haldane. New York, 1958.
- JPost. “Batı Duvarı’ndaki son arkeolojik keşifler - Yüzeyin altında neler gizleniyor?”, Erişim 27 Şubat 2023. https://www.jpost.com/western_wall/article-724752
- JPost. “Alışılmışın Dışında: St. Anne Kilisesi.” Erişim 25 Şubat 2023. <https://www.jpost.com/travel/jerusalem/off-the-beaten-track-the-church-of-st-anne>
- Kindersley, Dorling. *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*. Londra: A Penguin Company, 2000.
- Küçük, Abdurrahman. “Ahid Sandığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, 535.
- Leal, Beatrice. “A Reconsideration of the Madaba Map”. *Gesta* 57(2) (2018):123-143.
- Lev, Martin, *The Traveler’s Key To Jerusalem: A Guide To the Sacred Places of Jerusalem*, New York: Knopf, 1989.
- Levy-Rubin, Milka. “The Crusader Maps of Jerusalem”. *Knights of the Holy Land – The Crusader Kingdom of Jerusalem*. Ed. Silvia Rozenberg. Israel Museum, 1999, 230-237.
- Lusted, Marcia Amidon. *The Holy City of Jerusalem*. New York: Greenhaven Press, 2003.
- Madain Project. “Bethesda Havuzu.” Erişim 12 Haziran 2023. https://madainproject.com/pool_of_bethesda
- Madain Project. “Cardo.” Erişim 11 Haziran 2023. https://madainproject.com/cardo_%28jerusalem%29
- Madain Project. “Kutsal Kabir Kilisesi.” Erişim 5 Nisan 2023. https://madainproject.com/church_of_the_holy_sepulchre#gallery-28
- Madain Project. “Roma Meydanı.” Erişim 12 Haziran 2023. https://madainproject.com/roman_plaza_damascus_gate
- Magness, Jodi. *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon’s Temple to the Muslim Conquest*. Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. Pegasus Yayınları, 2016.

- New Advent. “Kudüs İlyası.” Erişim 11 Haziran 2023, <https://www.newadvent.org/cathen/05385a.htm>
- Niv Krendel, Esther. “The Story of A Street: Restoration of the Cardo at Jerusalem”. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 5. Londra: The Anglo-Israel Archaeological Society, 1985, 48-52.
- O’Connor, Jerome Murphy. *Keys to Jerusalem: Collected Essays*. Oxford Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Planetware. “Ağlama Duvarı ve Yahudi Mahallesini Keşfetmek: Bir Ziyaretçi Rehberi.” Erişim 5 Nisan 2023. <https://www.planetware.com/jerusalem/jewish-quarter-isr-jr-jjq.htm>
- PolskiFR. “Kudüs’te Mary’nin ailesine adanmış eşsiz bir site”. Erişim 25 Şubat 2023. <https://polskifr.fr/duchowa-strona/a-unique-site-in-jerusalem-dedicated-to-marys-parents/>
- Rosovsky, Nitza. *City of the Great King: Jerusalem from David to the Present*. Harvard Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Slivka, Daniel. *Hermeneutics in the Ancient Greek and Hellenistic Culture*. Çev. Katarína Valčová And Martina Slivková. Ljubljana: KUD Apokalipsa, 2019.
- Tıp Dünyası. “Antik Dönemde Tıp.” Erişim 11 Haziran 2023. <https://www.tipdunyasi.dr.tr/2021/01/antik-donemde-tip/>
- Tishby, Ariel. *Holy Land in Maps*. New York: The Israel Museum / Rizzoli, 2001.
- Tr. Topwar. “Tapınak Şövalyelerinin Kayıp Altınları.” Erişim 12 Haziran 2023. <https://tr.topwar.ru/96995-ischeznuvshee-zoloto-ordena-tamplierov.html>
- Travel.Sygic. “Gethsemane Bahçesi.” Erişim 12 Haziran 2023. <https://travel.sygic.com/tr/poi/garden-of-gethsemane-poi:23281>
- Turgut, Ceren Altunbeğ. “Roma Dönemi Şehircilik Anlayışı”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 17(26), (2019): 273-302.
- Wekslers-Bdolah, Shlomit. “Aelia Capitolina: The Roman Colony and Its Periphery”. *Judaea/ Palaestina and Arabia: Cities and Hinterlands in Roman and Byzantine Times: Panel 8.6*. Ed. Achim Lichtenberger, Oren Tal, Zeev Weiss. Propylaeum, 2019, 81-93.
- Wekslers-Bdolah, Shlomit. “The Cardo in Urban Context”. *Vol. I: Jerusalem: The Roman And Byzantine Remains: Architecture And Stratigraphy*. Kudüs: The Israel Antiquities Authority, 2019: 195-208.
- Wekslers-Bdolah, Shlomit, “Water Supply: Cisterns, Pools and Aqueducts”. *Aelia Capitolina—Jerusalem in the Roman Period: in Light of Archaeological Research*. Hollanda: Brill, 2019, 147-150.
- Wilkinson, John. “Jerusalem Under Rome and Byzantium 63BC-637AD”. *Jerusalem in History*. Ed. Kamil Jamil Asali. New York: Olive Branch Yayınları, 1990, 75-104.
- World History. “İkinci Tapınak Modeli.” Erişim 12 Haziran 2023. <https://www.worldhistory.org/image/3625/second-temple-model/>
- Yıldırım, Recep. *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş)*. İzmir: Saray Yayınları, 2011.
- Yiğit, İlker, Zehra, Kaya ve diğerleri. “Ortaçağ Avrupa Düşüncesinde Dünya İmajı: TO Haritaları”. *International Journal of Social Science Research* 2(2) (2013): 78-112.
- Zissu, Boaz ve Eshel, Hanan. “Religious Aspects of the Bar Kokhba Revolt: The Founding of Aelia Capitolina on the Ruins of Jerusalem”. *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*. Hollanda: Brill, 2016, 387–405.